

Убивство царської сім'ї Романових: київські відголоски трагедії

У статті досліджується реакція у столиці Української Держави – місті Києві на повідомлення про смерть царської родини. Висвітлюються ставлення до єкатеринбурзької трагедії урядових, дипломатичних, церковних кіл, Гетьмана П. Скоропадського, а також спроби місцевих монархістів долучитися до рятування колишнього імператора.

Ключові слова: царська родина, Микола II, П. Скоропадський, майор Г. Гассе, монархісти.

Лютнева політична криза 1917 р. в Росії привела до падіння монархії Романових. Під тиском керівництва Державної думи і вищого генералітету 2 березня цар Микола II зрікся престолу. Законодавча і виконавча влада перейшла до Тимчасового уряду. 8 березня царська сім'я була взята під домашній арешт у Царському Селі. У серпні перевезена у Тобольськ, а в квітні 1918 р. до Єкатеринбурга. Там у ніч з 16 на 17 липня у підвалі будинку Іпатьєва більшовики розстріляли колишніх імператора, імператрицю, їхніх дітей та супроводжуваних осіб. 18 липня в Алапаєвську були вбиті великий князь Сергій Михайлович, велика княгиня Єлизавета Федорівна та князі Іван, Костянтин та Ігор Костянтиновичі. Ще раніше 13 червня у Пермі був розстріляний рідний брат царя Михайло Олександрович [1, с. 206].

18-20 липня російські монархісти провели у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціаторами його виступили голова Монархічного блоку Ф. Безак, колишній київський віце-губернатор М. Кошкарьов та інші. З'їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав «людей порядку» до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухваленій з'їздом резолюції, вказувалося на необхідність утво-

рення по всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України [2, с. 258; 3]. Саме під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про убивство Миколи II.

19 липня голова російської делегації на мирних переговорах РСФРР і Української Держави Х. Раковський офіційно повідомив керуючого МЗС Д. Дорошенка про смерть колишнього імператора. Увечері на засіданні уряду про це сповістив головуючий - міністр юстиції М. Чубинський. Міністр ісповідань В. Зіньковський доповів про позицію вищої духовної влади України щодо проведення панахид за покійним царем. На жаль, журнал засідання не містить матеріалів обговорення цього питання.

Рада Міністрів ухвалила наступне рішення: «Не втручаючись у канонічне життя Православної церкви на Україні, але визнаючи, що та чи інша форма поминання на панахидах померлого колишнього імператора Миколи II має безперечно політичне значення, просити міністра ісповідань довести до відома Митрополита Антонія у письмовій формі, що Рада Міністрів визнає можливим поминання покійного на Україні, як імператора, але тільки з додаванням до цього титулу слова «колишнього», і що ніякого насилля з боку урядової влади у цьому відношенні застосовано не буде, з зазначенням однак того, що те чи інше ставлення церковної влади до прийнятого Радою Міністрів рішення буде урядом взято

до уваги, як відображення погляду церковної влади на взаємовідносини її і влади державної» [4, арк. 118 зв.].

Митрополит Антоній (Храповицький) у зв'язку з убивством царя призначив на 20 липня у Софійському соборі траурне богослужіння. Він був фанатичним монархістом. Свою відданість імператору виклав у прикметній формулі: «Від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові» [5, с. 15].

Перед П. Скоропадським і Радою Міністрів постало складне питання щодо їхньої участі у поминальній панахиді. Адже було цілком очевидним, що вона перетвориться на масову монархічну демонстрацію. До того ж уряд мав зважати на позицію німецьких військових та дипломатів. На пропозицію посла Німеччини А. Мумма взяти участь у панахиді австро-угорський колега Й. Форгач зауважив, що для нього це можливо, якщо траурне богослужіння матиме не приватний, монархічний, а більш-менш офіційний характер. На запит з цього питання глава МЗС Австро-Угорщини С. Буріан відповів, що молебень в пам'ять царя може бути сприйнятий як маніфестація у великоросійському дусі, спрямована проти української ідеї, а тому молебень видається не бажаним [6, с. 118-119].

Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників [4]. До Софійської площі були стягнуті значні підрозділи німців та Державної варти. Вороже налаштований до російської присутності в Україні Д. Донцов з задоволенням занотував у щоденнику: « Російська монархічна маніфестація не вдалася... Бачив купу російських білих офіцерів – з погонями – арештованих і ведених під військовим ескортом. Дуже добре» [7, с. 61]. Військовий супровід дійсно був, а от щодо арештів, то автор щоденника явно перебільшив.

Цікаві свідчення залишив відомий політичний діяч, депутат Державної думи трьох скликань В. Шульгин – один з тих, хто приймав відречення царя від трону: «Київ, липень 1918

року. Отримано повідомлення про вбивство царської сім'ї. У Князе-Володимирському соборі служили панахиду. Я не пішов, мені було соромно» [8, с. 10]. За свідченнями очевидців, на панахиді у Краснодарі плакав й генерал М.Алексеев, очевидно, розкаюючись у своїй ролі при зміщенні царя.

Не маючи змоги виявити публічну скорботу за Миколою II, колишній флігель-ад'ютант імператора П. Скоропадський глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, він у палацовій церкві відстояв скромну панахиду (без півчих). І коли до нього звернувся один з найближчих співробітників О. Палтов, то завжди делікатний гетьман «сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти» [9, с. 333].

Павло Скоропадський – представник одного з найбільш шляхетних малоросійських родів, давно інкорпорованих до вищих верств Російської імперії, зробив блискучу військову кар'єру і, за визначенням А. Каппелера, належав до кола «вірних слуг династії». Пізніше у спогадах гетьман прямо писав: «Моя вся сім'я була глибоко віддана російським царям» [10, с. 387].

Падіння династії Романових, якій самовіддано служило багато поколінь Скоропадських, було внутрішньою драмою царського аристократа Павла Скоропадського. Водночас у бойового генерала за роки війни накопичилося чимало запитань до імператора та його оточення. На жаль, у спогадах Гетьман зовсім обходить питання про своє сприйняття таких визначальних подій початку Лютневої революції, як відречення царя від престолу, складання присяги на вірність Тимчасовому уряду, позиції генералітету тощо. Очевидно, ці думки фіксувалися у його фронтовому щоденнику, який вівся від початку 1915 і до листопада 1917 рр. Доля цього важливого і, безперечно, цікавого історичного джерела невідома.

І все ж наявність у розпорядженні дослідників тогочасного листування П. Скоропад-

ського з дружиною значною мірою дозволяє реконструювати рефлексії флігель-ад'ютанта Свити Його Імператорської величності на події тієї переломної доби. Аналіз його листів до дружини навесні 1917 р. дозволяють стверджувати, що крах самодержавства не став для нього трагедією. Зокрема, 12 березня генерал досить однозначно викладає своє ставлення до царської родини: «Государ і Олександра Федорівна, про яку, я зізнаюсь, не можу тепер без огиди згадувати, самі винуваті. Государ – бідний Государ, через властиву йому безхарактерність, а Олександра Федорівна з багатьох інших причин, головне, через її бажання володарювати і зарозумілість, поза сумнівом вона є головною причиною наших нещастя».

Слід відзначити, що в той час подібні погляди були досить поширеними серед російського генералітету. Комісар Тимчасового уряду у Києві К. Оберучев докладно передає зміст розмови з командувачем Південно-Західного фронту генералом О. Брусиловим у березні 1917 р. Той запевняв, що він монархіст за вихованням і симпатіями, близькістю до царської родини, але те, що відбувалося останнім часом переконало його у необхідності змін, і він ці зміни вітає. На думку генерала, для Росії найбільш підходящою була б конституційна монархія, але й вона неможлива через відсутність у Дому Романових гідного кандидата. І тому він став республіканцем [11, с. 59].

П. Скоропадський також, розмірковуючи про майбутню форму державного правління у Росії, в досить скептично оцінював можливості відродження монархії, оскільки «Романови всім остогидли». Він вважав, що скоріше за все в Росії не буде конституційної монархії, а ліберальна республіканська форма правління. Проте досить прозорливо передбачив, що коли новий уряд провалиться, то влада перейде в руки натовпу і почнеться анархія, яка швидко виродиться в якусь форму диктатури, найдеспотичнішої.

Цікавим є ще один смисловий блок цього листа. П. Скоропадський наголошує, що Государ звільнив його від присяги і він до но-

вого уряду прихильний всією душею. Генерал висловлює величезне задоволення Тимчасовим урядом: «Не можу без захоплення згадувати новий наш уряд, так розумно він діє», «усі ці пани Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія розсудливі люди, і ми, і вся Росія повинні дякувати долі, що влада захоплена ними».

Безперечно, людей з таким ходом думок серед вищого командного складу російської армії було чимало. Прикметно, що захоплення П. Скоропадського Тимчасовим урядом майже збігаються з оцінками тієї вузької групи генералів (Алексєєв, Рузький, Кримов та інші), які й стали знярядям державного перевороту. За свідченнями барона П. Врангеля, генерал О.Кримов дав таку характеристику військовому міністрові Гучкову:

«О, Олександр Іванович – це державна людина, він знає армію не гірше за нас з вами. Невже ж якісь Шуваєви (військовий міністр – Р.П.) тільки тому, що все життя просиділи у військовому міністерстві кращі нього. Та вони йому в підметки не годяться» [12, с. 254-255].

Як відомо, після відречення імператора генерал П. Скоропадський рішуче порвав з своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Проте в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Хоч лідер усвідомлюваної незалежної держави мав іманентно не сприймати регенерацію російської монархії як загрози самостійності України і його власному статусу.

З царською родиною були пов'язані поширювані влітку 1918 р. твердження про службу в штабі німецьких військ в Україні Великого герцога Ернста-Людвіга Гессенського, рідного брата російської імператриці Олександри Федорівни. Такі чутки активно циркулювали в українських урядових колах. Видатний учений і один з лідерів партії кадетів В. Вернадський на початку червня занотовує у щоденнику розповідь міністра освіти М. Василенка про прийом у командувача німецьких військ генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна: «На терасі після обіду у Вас[иленка] була

явно влаштована розмова з Гаазе (псевдонім принца Гессенського, брата імператриці Олександри)» [13, с. 106].

Майор, який володів російською мовою, запитав у Василенка чи не настав час возз'єднання з Росією? Той відповів, що дійсно Німеччині вигідно мати на Сході сильну єдину державу. Г. Гаазе висловив думку, що об'єднання має йти з Києва, а не Москви. Він також запитав про місцезнаходження П. Мілюкова, очевидно, будучи поінформованим про перебування лідера кадетів у Києві. Через кілька днів така зустріч майора з Мілюковим відбулася. Проте вже 7 червня В. Вернадський у щоденнику висловлює сумнів щодо родового походження німецького офіцера: «Неясно – Гаазе – принц Гессенський чи ні. Деякі міністри (Гутник*) заперечують це (зі слів Палтова**1)».

Походження цієї легенди з'ясувати не вдалося. Проте й нині російські історики і публіцисти стверджують, що герцог мав чин майора і працював у штабі Оберкомандо під псевдонімом Гаазе (Haase), очолюючи розвідувальний відділ. Зокрема, відомий російський письменник і історик В.Кожин, описуючи зустріч лідера кадетів П. Мілюкова влітку 1918 р. з начальником німецької контррозвідки у Києві Гаазе, з викривальним пафосом констатує: «Свого роду жорстка іронія долі полягала в тому, що під іменем Гаазе фігурував великий герцог Ернст-Людвіг Гессенський і Рейнський – старший брат російської імператриці Олександри Федорівни – тієї самої, яку Мілюков усього півтори роки тому звинувачував у зрадницькій діяльності на користь Німеччини» [14, с. 102].

Інший російський дослідник О.Пученков у статті під доволі епатажною назвою «Переверот у цирку. Страсний тиждень Павла Скоропадського» цілком ствердно пише: «Під псевдонімом Гаазе (Haase) фігурував Великий герцог Гессенський і Рейнський – старший брат Імператриці Олександри Федорівни» [15].

Проте численні джерела доводять, що майор Ганс Гасе (Гаазе) цілком реальна дійова особа, один з найвпливовіших функціонерів штабу вищого німецького командування в Україні. Поряд з командувачем генерал-фельдмаршалом Г. Ейхгорном, начальником штабу генерал-лейтенантом В. Гренером він відіграв провідну роль у реалізації політики Німеччини щодо України. Саме йому належить ініціатива вибору генерала П. Скоропадського в якості майбутнього глави Української Держави.

Одним з переконливих аргументів на користь того, що майор Гасе аж ніяк не Великий герцог Гессенський, є його пасивна участь у заходах київських монархістів по врятуванню царської сім'ї. Природно, що будь Г. Гасе герцогом, він би ревно опікувався цією гострою проблемою, адже йшлося про долю його рідної сестри. Жодного свідчення про якісь дієві кроки майора у цій справі виявити не вдалося.

Один з російських монархістів, заступник директора департаменту Державної варти Української Держави Микола Тальберг свідчив, що за завданням монархічної організації він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської сім'ї у німецького посла в Москві графа В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише з секретарем посла. Переїхавши до Києва, він з питання врятування царської родини подав завідувачу політичним відділом штабу окупаційних військ в Україні майору Гасе спеціальну доповідну записку, але той відповів, що задоволення даного прохання залежить від Мірбаха [16, с. 296-297].

Проте активну діяльність у цьому питанні розвинув капітан В.Альвенслебен, який презентував себе представником кайзера при гетьмані П. Скоропадському. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова, на початку липня з ініціативи В. Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів

* Гутник С. – міністр торгівлі і промисловості.

** Палтов О. – заступник міністра закордонних справ.

Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї. Сучасний російський дослідник С. Фомін вважає, що до цієї справи були залучені герцог Г.Лейхтенберзький, колишній Волинський губернатор П. Скаржинський, колишній начальник канцелярії Імператорського двору О. Мосолов та інші [17, с. 620]. Генерал О. Мосолов навіть написав листа імператору Вільгельму з проханням сприяти заходам по звільненню царя. Той доручив розглянути це питання послу А. Мумму, який категорично заявив, що російські монархісти «не повинні розраховувати на допомогу Німеччини» [18, с. 246].

І все ж Ф. Безак і О. Долгоруков дали 30 тис. крб. на поїздку трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. При цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак В. Альвенслебен просив їх покласти на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть фальшивими. З огляду на цю інформацію дружина Ф.Безака Олена терміново виїхала до Криму і попередила царицю - матір про можливі сумні повідомлення, які не слід сприймати всерйоз.

Імператрицю Марію Федорівну звістка про відречення Миколи II від престолу застала у Києві. Вона терміново виїхала до Могильова, де відбулося її останнє побачення з сином. За наказом Тимчасового уряду частина царської родини (Марія Федорівна, великі князі Микола Миколайович, Петро Миколайович, Олександр Михайлович з сім'ями) виїхали до Криму, де пережили більшовицький арешт. Після окупації півострова німці запропонували їм евакуюватися, але ті відмовилися. Не дивлячись на численні свідчення, імператриця не вірила у смерть сина, заборонила проводити панахиду. 24 серпня її відвідав граф Ф. Келлер – один з небагатьох генералів, які залишилися вірними цареві і відмовився складати присягу Тимчасовому урядові. Того дня Марія Федорівна занотувала у щоденнику: «Він розмовляв з

одним офіцером, який бачився з князем Долгоруковим, і той повідомив йому, як разом з своїми людьми звільнив *Нікі* і перевіз усіх їх в безпечне місце на борт корабля. Невже це правда? Дай то Бог!». Очевидно, це був відгомін вже згаданої спроби київських монархістів послати до Росії офіцерів з метою звільнення царської родини. Після двохрічного перебування у Криму, в умовах наступу червоних військ Романови у березні 1919 р. залишили Росію на присланому за ними англійським королем крейсері «Марльборо». Вже в еміграції Марія Федорівна відмовилася прийняти слідчого М. Соколова, який хотів доповісти їй результати розслідування Єкатеринбурзької трагедії.

Влітку і восени 1918 р. у Києві поширювалися різні чутки про долю колишнього царя: ніби-то Микола II вивезений до Німеччини; переодягшись у простого селянина, переховується у Сибіру і з'явиться на троні, коли народ Росії звільниться від генералів і буржуїв; цар врятувався, перелетівши на аероплані до Тибету тощо. Певні сумніви були й у гетьмана П. Скоропадського, який у спогадах писав: «Хоч відразу після 16 липня у багатьох церквах і у мене були відправлені за усіма панахиди, але все ж здавалося, що смерть колишніх царя і цариці далеко ще не констатований факт». Під час державного візиту до Німеччини він сподівався більше дізнатися про долю царської родини, проте з'ясувалося, що імператор Вільгельм II також не володіє достеменною інформацією [11, с. 276].

Побутувала думка, що кайзер і генштаб повелися пасивно у справі спасіння Романових. Зокрема, генерал А. Денікін писав: «16 липня сталася єкатеринбурзька драма, і глибоко обурена громадська совість звинуватила у цьому злодіянні німецьку владу, яка мала необмежений вплив на раду комісарів і не побажала скористатися цим для врятування царської сім'ї» [19, с.147].

Подробиці вбивства Романових, близькі до реальних подій, стали відомі у столиці України завдяки публікації в одному з листопадових номерів газети «Голос Києва». Вона вмістила переказ повідомлення командувача

Сибірської армії генерала О. Гришина-Алмазова, який прибув на початку листопада 1918 р. до штабу Добровольчої армії у Єкатеринодарі. Викладені відомості ґрунтувалися на висновках слідчої комісії, призначеної адміралом О. Колчаком. Зокрема, газета писала: «Разстреляна вся семья: Государь, Наследник, Александра Федоровна, Великія Княжны Татіана, Ольга, Марія и Анастасія. Вместе с царской семьей разстреляны Долгоруков, лейб-медик Боткин, лейб-лектриса Шнейдер, кн. Татищев и др. лица свиты... Согласно последней просьбе Государя, он был расстрелян с больным и измученным Наследником на руках. Великая Княжна Татіана Николаевна, раненная несколькими пулями, была добита прикладами. В эту же ночь тела убитых были вывезены из Екатеринбургa, где произошел этот ужас, и в 40 верст от города сожжены».

Помітної реакції офіційних кіл і, навіть, київських монархістів на публікацію не сталося. Цілком можна погодитися з поясненням цієї ситуації колишнім депутатом Державної думи Росії, впливовим політичним діячем доби Гетьманату князем О. Голіциним: «Коли жорстока дійсність підтвердилася, громадська думка, підготовлена до цієї страхітливої події тривалими сумнівами в можливості здійснення злочину, не реагувала на неї належним чином» [20, с. 471].

У середині листопада 1918 р. авторитарне правління П. Скоропадського переживало політичну кризу, викликану поразкою Німеччини у Світовій війні, початком антигетьманського повстання і невизначеністю долі Української Держави. Київ втрачав значення «монархічної Мекки» і палкі адепти відродження в Росії самодержавства спішили залишити Україну.

Джерела та література:

1. Зайцов А. 1918: очерки русской гражданской войны. – Москва-Жуковский, 2006. – С. 60.
2. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр. 258, арк.13-14.
3. Нова Рада. – 1918. – 21 липня.
4. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк.118 зв.
5. Лопухин П.С. Преподобный Серафим и монархическая идея // Православная жизнь. – Джорданвилль. – 1992. – № 10.
6. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942. – С. 118-119.
7. Нова Рада. – 1918. – 21 липня.
8. Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002. – С. 61.
9. Шульгин В. Последний очевидец. Мемуары, очерки, сны. – М., 2002.
10. Папакін Г. До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті (1873-1918) // Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). – К., 2007.
11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995.
12. Оберучев К. В дни революции. Воспоминания участника великой русской революции 1917-го года. – Нью-Йорк, 1919.
13. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 254-255. Листування подружжя Скоропадських зберігається в ЦДІАК України (Ф.1219. – Оп.2. – Спр. 694).
14. Вернадский В. Дневники 1917-1921 гг. – К., 1994.
15. Кожин В. Россия. Век XX. – Кн.1 (1901-1939). – Ч. 1. – М., 2002. – С. 92; <http://Kozhinov.voskres.ru/cher-sot/3.html>.
15. Родина. – 2007. – № 7. – С. 82.
16. Российский архив. Том УШ. – Париж, 1920-1922.
17. Фомин С. Золотой клинок империи. В кн.: Граф Келлер. – М., 2007.
18. Мосолов А. При дворе последнего Императора. – Спб., 1992.
19. Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – октябрь 1918. Воспоминания. Мемуары. – Минск, 2002.
20. Голицын А. Воспоминания. – М., 2008.

Руслан Пирог

Убийство царской семьи Романовых: киевские отголоски трагедии

В статье исследуется реакция в столице Украинской Державы – городе Киеве на информацию о смерти царской семьи. Освещено отношение к екатеринбургской трагедии правительственных, дипломатических, церковных кругов, Гетмана П. Скоропадского, а также попытки местных монархистов приобщиться к спасению бывшего императора.

Ключевые слова: *царская семья, Николай II, П. Скоропадский, майор Г. Гассе, монархисты.*

Ruslan Pyrih

The Murder of Romanov'» Tsar Family: Kyiv Echo of the Tragedy

The reaction to the news about the tsar family's death in the capital of Ukrainian State – the city of Kyiv is under consideration in the article. There has been shown the attitude to the Ekaterinburg's tragedy of the state, diplomatic, church representatives, Hetman P.Skoropadskyi and the attempts of the local monarchists to take part in saving the ex-emperor.

Key words: *tsar family, Nickolay II, P.Skoropadskyi, Major G.Gasse, monarchists.*

